

Novi pogled na »hrvatske odselidbe«

U povodu knjige Ivana Rogića i Ivana Čizmića *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Biblioteka Studije, Zagreb, 2011., 471 str.

Sanja ŠPOLJAR VRŽINA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

U knjizi *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* autori Ivan Rogić i Ivan Čizmić podaju znatan doprinos standardnom, poglavito hrvatskom uobičajenom pristupu građi fenomena migriranja, seljenja i osobitosti vezanih za pojedince i/ili grupe pojedinaca u seljenju. Njihov neologizam — »odselidba« — kao i njegovo, prvi put u nas, vezivanje za sociologijski važnu bazu modernizacijskih procesa, čini ovo djelo važnim kamenom temeljcem za sva buduća istraživanja ove tematike. Stoga, nije preuzetno ustvrditi da ovo djelo premašuje standardna očekivanja uobičajeno površnih čitatelja(ica). Bilo da su u domeni ove teme prisutni s interesom što bržeg prelaženja i šturog ovladavanja elementarnim brojkama, smjerovima i karakteristikama fenomena migracija, ili pak zaposjedanjem ove kompleksne tematike površnim metaforama o davnim vremenima selidbi. Za one najpovršnije česte su usporedbe — »biblijska vremena«, praćena relativizacijom prijevoznih sredstava do poetičnog prikaza muškarca i žene na čovjeku vjernoj stoci. Otprilike, jednako toliko metaforičnog traže i stručni i/ili profesionalni čitatelji(ce) koji u postmodernističkoj shemi iščitavanja tekstova uočavaju nebitno te preskaču bitno. Bitno po kronološkom, prostornom i općehumano prisutnom. Sasvim je razvidno da je u takvom »svrhovitom« preskakanju moguće jednu uobičajenu riječ opisa kulturalne izdržljivosti hebrejskog naroda preseliti u domenu doslovne »raspršenosti« bez puno značenja za kulturalno. Autori svojim neologizmom »odselidba« pružaju mogućnost dvostrukog intelektualnog izmicanja doslovnog tumačenja te vraćaju taj, nadasve hrvatski povijesno važan fenomen u područje rekonstrukcije kronološkog i geografskog, što napokon i zaslužuje.

Ovaj uvodni paragraf ujedno je obrazloženje zašto je prvotno zamišljen prikaz knjige ovih autora (koji bi bio posvećen površnim čitateljima) prerastao u *Osvrt na temu s povodom* (posvećen čitateljima koji imaju ustrajnost krčenja puta do novih spoznaja pažljivim iščitavanjem), dakle spoznaja koju svojim elukubrirajućim pristupom ovi autori tek otvaraju. Naime, bogatstvo i građa ove sociološko-povijesne analize nadilaze potrebe prvospomenutih čitatelja te uistinu omogućavaju višeslojno iščitavanje. Omogućava se dijalog u smjeru raz-

rade kronologija i prostornosti (toliko zanemarenih u postmodernističkom diskursu) te utiranja puta novog načina iščitavanja »sudbina« pojedinaца i populacija, do sada površno smještanih u popularni svijet »naracija« i »diskursa«. U trajnoj smo potrebi znanstvenih analiza mudrijih od onih samo »narativnosti«, »diskurzivnosti«, »brikoliranja« evidentnim te »pastišiziranja« dopadljivim. Analiza ovih eminentnih znanstvenika (poglavito stručnjaka povezanih po višedesetljetnim eruditskim uvidima, znanjima i iskustvima) pruža, kroz svoj inovativan pristup, podizanje razine uvriježeno doslovnog i deskriptivnog pristupanja populacijama i fenomenima vezanim za migriranje na razinu digniteta što one zaslužuju.

Poglavito, to se odnosi, iskustveno važno, na hrvatsko migriranje i stoljetno prisutne (globalno) migrante. Migriranje čije su sociologijske i povijesne dimenzije zatirane, prešućivane, omalovažavane te gotovo pa zatrte u današnjim »ugodama« ahistorijskog, kao i strahu od migrantnih tendencija pojedinaца i populacija »došljaka«. Na ovoj razini autori nas uvode u važnu premisu etičkog značenja — onoliko koliko smo sposobni na temelju vlastitog iskustva rekonstruirati, spoznati i pamtiti migrantnost vlastitih populacija, toliko ćemo biti sposobni shvatiti, braniti i poštovati migrantnost Drugih. No, dok je prvi dio ovog pristupa smještan u »tradicionalnost«, »primitivnost«, »nedemokracičnost« (baš kao i njihovi »opasani« protagonisti i »pamtitelji« — s iskustvom ili oni koji analiziraju njihovo iskustvo), drugi dio se smješta u tolerantnost, demokratičnost i podupiranje ljudskih prava (metaforično, baš kao i sramna oplakivanja »slučajeva« Lampeduse svakog desetljeća).¹ Ono što se eklatantno krši jest shvaćanje da bez spoznavanja i poštivanja vlastite migrantnosti ne može postojati ni ispružena ruka spoznavanja Drugosti i krajnjeg čina migriranja, odnosno demokracijske tolerantnosti spram Drugačijeg.²

Autori Rogić i Čizmić potpuno su svjesni ovog humanog, funkcionalno zaobavljanoг kodeksa etike i uspostavljaju primarno ishodište svoje znanstvene

¹ Odnosi se na dva nedavna tragična događaja u vezi s potopljenim izbjeglicama kod otoka Lampeduse (listopad 2013.) te činjenicu da je taj sredozemni plovidbeni koridor već desetljećima, uz prešutnu suglasnost »zabrinute« međunarodne zajednice, morsko stratište onih koji ga pokušavaju prijeći pri bijegu iz vlastitih zemalja. Primjerice, jedan od mnogih zabilježenih (no ne i zapamćenih) pokušaja prijelaza — onaj 12.000 Albanaca, 6. kolovoza 1991. godine u Italiju. Brod im je bio uništen pri presretanju talijanske ratne mornarice kod Otrantskog zaljeva (*Marsella A.J. et al., Amidst Peril and Pain, APA, Washington DC, 1994.*, str. 359).

² Znanstvenicima u području prisilnih migracija već je duže vrijeme razvidno da se parlamentarni stavovi članica Europske unije nikada neće usuglasiti s obzirom na to da se »tolerantnost« spram azilantata, izbjeglica i u najširem smislu migranata umanjuje s »klizenjem« Schengenskih bedema na istok. Da je tako, samo treba svjedočiti doslovne građevinarske promjene koje nastaju na bilo kojem graničnom prijelazu zemalja najnovijih članica, poput trenutačno Republike Hrvatske, te nasuprot tome osluhnuti EU parlamentarne debate predstavnika članica starosjedilaca, poput Francuske, Njemačke ili Engleske. Potom, ustvrditi da su migranti doista *lakmus tolerantnosti* usred trajnih europskih ksenofobičnih tektonskih gibanja.

analize kroz premisu da je hrvatsko društvo po svojoj povijesnoj zalihosti iskustva migrantnosti društvo potentno za ovu sintezu humanosti, pod uvjetom prisjećanja, nezaboravljanja i osvješćivanja bitnih odrednica vlastite stoljetne migratornosti. Odnosno, preciznije — odselidbe.

Razlikovnost autorske analize spram analiza srodne literature

Kapacitet, prije svega etičkog, a potom i holističko-interdisciplinarnog analitičkog pristupa autora tvori četriristosedamdesetijednu stranicu vrijednog iščitavanja jednog sasvim novog pristupa hrvatskoj odselidbi, njezinu migratornom otisku i snazi, kao i povijesnom značenju samog fenomena. Pri tome se možemo poslužiti orijentirima samih autora iz predgovora, u kojem naznačuju tri temeljne razine razlikovanja njihova djela od djela autora srodne literature.³

Svoju autorsku matricu razlikovnosti impostiraju na tri razine: tematskoj, metodologijskoj i žanrovskoj.

Na *tematskoj razini* osnovni se odnos očituje u paru *modernizacija-odselidba*, poglavito odnosa hrvatskog društva, u odabranom razdoblju od 1868. do 2001. godine *»spram hrvatskog iseljeničkog pitanja«* (prema jednom od autora/Čizmić). Dakle, u središte analize smještaju *hrvatsko društvo*, vremenski šireg raspona, *»kada se u njemu oblikuju pojedini modernizacijski valovi i kada se u društvenoj praksi oblikuju i ustaljuju odselidbeni oblici ponašanja kao najtočniji odgovori na nastale životne prilike za nemali broj hrvatskog stanovništva«*. No, za razliku od srodnih temata i njihovih autora⁴ ponuđeni rad autori svjesno usmjeravaju na tematiku odnosa cjeline hrvatskoga društva spram odselidbe, pomno sakupivši građu razasutu i fragmentiranu, u koherentnu matricu prema kojoj se mogu provesti i daljnje analize ovakvog sociološko-povijesnog iščitavanja odselidbi, u slijedu analitičkog napora koji su poduzeli sami autori. Dakako, to je poglavito postignuto i kroz metodološki iskorak te iznimnu rigoroznost u odmjerenom usuglašavanju autorskih struka.

Nije pretenciozno naglasiti da je takva precizna znanstvena elokventnost i sofisticiran odnos spram opservirane građe i fenomena jedino moguć ako se temelji na istinskom znanstvenom svjetonazoru cjeloživotnog angažmana eruditskog tipa.

Stoga, na *metodologijskoj razini* autori ostvaruju ovaj zahtjev isprepletanjem *sjecišta sociologijske i povijesne analize*, koji jedini (globalno prihvaćeno, kao i uvriježeno od autora) mogu iznjedriti sociologijsku i povijesnu (da-

³ Daljnji tekst ovog osvrtu uvelike se oslanja na sam tekst djela te će se, radi lakšeg praćenja, koristiti što manje navodnika, s naglaskom da se većina teksta oslanja na izvorne autorske sintagme i leksik.

⁴ Autori tu posebno naglašavaju tematiku odseljništva i zajednica odseljenika (I. Čizmić, M. Sopta, V. Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.), te onu povezanu s gospodarskim uvjetima i hrvatskim iseljeničkim pitanjem (djela R. Bičanića, Š. Dodana, M. Ivšića).

kle, naglašeno, dubinsku analizu) migratornih razdoblja i procesa, prečesto zanemarivanih migratornosti (ranije spomenutom površnom analitikom »zanimljivih« odsječaka povijesnosti i/ili slijepih polja struka). No, odabir analitičkih *sjecišta* autori vide više u službi rasvjetljavanja onih još neodređenih dionica u drugih struka. Poglavitito se to, smatraju autori, odnosi na ekonomiju, pravo i antropologiju te činjenicu da »*većina financijskih i općenito ekonomskih prinosna hrvatskog odseljeništa zavičajnom društvu još nije sustavno obrađena*«. Na ovoj *metodološkoj razini* autori predviđaju i nužnost novog naraštaja iščitavanja hrvatske odselidbe, koji svoje uvide temelje na osnovama većeg broja disciplina i modela koordiniranih kroz nove pristupe i analize. Posebnu potporu takvu pristupu i odnosu autori vide u već brojnim izrađenim radovima u području demografije.

Na *žanrovskoj razini*, pak, autori naglašavaju nespecificnost sektora koji pokriva njihova analiza. Njezin cilj vide u prekoračivanju međa, s ciljem na upućivanja prema obrisima cjeline događaja ili mehanizama. Iz toga proizlazi, kako autori naglašavaju, rabljenje slobodnijih tehničkih postupaka (primjerice tipologizacije i ponegdje šire istraživačke imaginacije) radi nadopune »slijepih mjesta« dosadašnjih analiza, kao i usmjeravanje analitičke pozornosti izvan djelokruga, normativnim nasiljem oblikovanog »multikulturalizma« i pratećeg epistemološkog manirizma (pitanje Drugih u susjedstvu) te ponajviše u sferi »*Pitanja o odselidbi, o njezinim sudionicima, a navlastito o središnjim mehanizmima što na više događajnih razina oblikuje putanje i sudbine 'ljudi u pokretu'*«...

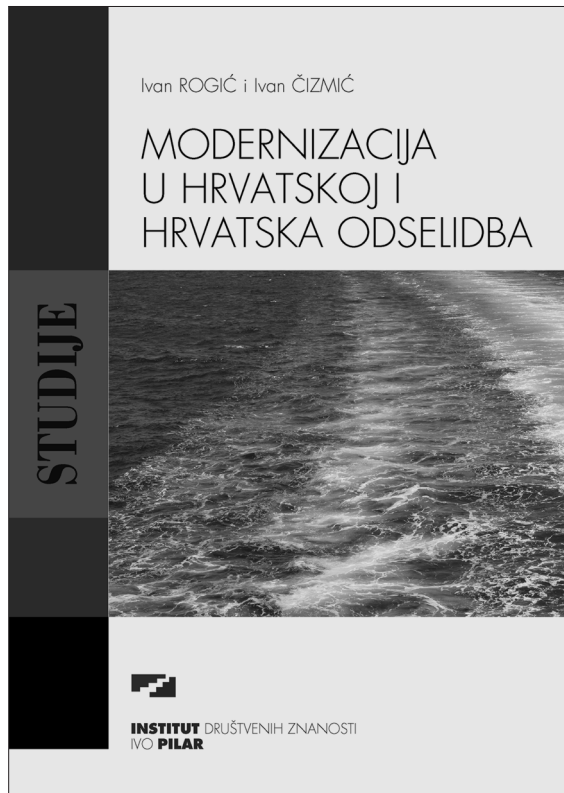
Autori, preporučivši čitanje na tom tragu, proglašavaju ponuđenu analizu ove knjige kao analizu u žanrovskim granicama *pokušaja* — s naglaskom da je »*jedno od važnijih obilježja pokušaja i obavezivanje na — nove pokušaje*«.

U završetku Uvoda čitateljima je ponuđeno ulaženje u bogatu građu i vrlo koherentnu analitičku sintezu kroz istraživački raskrčen teritorij, za koji se autori nadaju da će postati izvorište novih pokušaja, istog smjera. Štoviše, smatraju da će se smisao ove analize potvrditi tek daljnjim »pokušajima«. S obzirom na to da je i svrha ovoga osvrta usmjerena i usuglašena s autorovim naputcima, daljnji prikaz će biti usmjeren na mapiranje samog sadržaja (po poglavlji) knjige te orijentiranje budućih čitatelja na (samo) jedan od mnogih mogućih načina iščitavanja knjige⁵.

Orijentacija po poglavljima i mapiranje djela *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*

Djelo je koncipirano u šest poglavlja, isprepletenih glavnim sociologijskim i povijesnim analizama autora te temeljenih na sintezi njihovih dugogodišnjih is-

⁵ S obvezujućim naglaskom da je ovaj osvrt samo jedan od mogućih načina čitanja, s nužnom vulgarizacijom koja prati redukciju bogatog štiva na dvadesetak i nešto stranica sažetog teksta.

traživačkih doprinosa. Šest dijelova tvore: *I. Tko je odseljenik, II. Odselidba u prvoj hrvatskoj modernizaciji, III. Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji, IV. Odseljeničtvo nakon 1991. godine, V. Katolička crkva i hrvatska odselidba, te VI. Zaglavni osvrt prema tipologijskim obrisima hrvatske odselidbe.*

Ovi dijelovi su popraćeni poglavljima: *Literatura (sa 219 literaturnih jedinica), Sažetak (uz engleski prijevod), Bilješka o autorima i Imensko kazalo.*

I.

Prvi dio, *Tko je odseljenik?*, strukturiran je kroz potpoglavlja *Polazna tipologija i Odselidba s hrvatskih granica.*

Unutar *Polazne tipologije* autori upozoravaju na usko definiranje odseljenika kroz klišeizirane odrednice čvrstih kategorija *»nikada se ne vratiti«* ili *»otići da bi se zaradilo«*. Uvode tipologiju R. Cohena (1997.) u kojoj postoji šest tipova prema kojima razlikujemo odseljeničku skupinu u pokušaju bijega (*Odseljeničtvo žrtava*), one u odselidbi u doba kolonizacija i ostvarivanja carskih ciljeva (*Imperijalno, carsko odseljeničtvo*), one u potrazi za radom (*Radno iseljeničtvo*), one koja je dio trgovačke ekspanzije, poput kineskog trgovačkog odseljeničtva (*Trgovačko odseljeničtvo*), odseljeničku skupinu u bijegu zbog

uskrate političkih prava (*Političko stanovništvo*) te iseljništvo po tipu ostvarivanja aktualizacije znanja i očuvanja kulture (*Kulturno i znanstveno iseljništvo*). Ovoj matrici tipologije, autori drže, važno je dodati *i imaginarij, odnosno, odseljeničku ideologiju* — što prema autorici I. Omelaniuk (2003.) tvore (i) kulturna prerada i kulturno »skladištenje« temeljnih događaja, (ii) kolektivno sjećanje, (iii) idealizacija zavičaja, (iv) san o povratku, (v) otpornu narodnu identifikaciju, (vi) solidarnost sa su-odseljenim istog naroda te (vii) razliku i napetost između doseljeničke skupine i društva u koje dolaze.

Priloženim tipologijama autori nas uspješno uvode u potrebu elastičnijeg poimanja identiteta odseljenika te uvelike korigiraju krutu pravocrtnu shemu dugog ostanka i ekonomskog motiva zarade odseljenika. Na tome tragu naglašavaju pravo odseljenika na vlastito oblikovanje života — te — prema tipologiji Čizmić, Mikačić (1974.) dijela »pokretne/pokrenute« skupine koje navlastite ciljeve ostvaruju u četiri osnovne inačice — (i) osvajač, (ii) kolonist, (iii) poduzetnik, (iv) industrijski radnik. Ovdje je bitno istaknuti postojanje viška životne autonomije prema kojoj odseljenici *stječu novu socijalnu pozornicu i novu prerazdiobu životne perspektive*. Dakako, ovdje razlikujemo i druge tipove definicija, od pravnih sve do onih rukovođenih razlikovanjem dragovoljnosti ili prisile odselidbe. Kako autore zanimaju zbilja i dinamika odseljeničkog djelovanja, naglasak je na odseljeničkom djelovanju »s onu stranu postojećeg stanja stvari«.

Kroz potpoglavlje *Odselidba s hrvatskih granica* autori sažimlju događaje hrvatskog odseljeničtva, raspetog u povijesnom vremenskom razdoblju od 15. do 18. stoljeća, kroz bitnu odrednicu pet smjerova s hrvatskog teritorija. U promatranom razdoblju distingvira se: 1) *istočni*, u vremenu najžešćih osmanlijskih osvajanja, karakteriziran činjenicom gubitka traga prisilno odvedenih u različite dijelove Osmanskog Carstva; 2) *sjeverni*, predominantni u 16. te 17. i 18. stoljeću (iz Like, Gacke i Krbave prema Ugarskoj, te bunjevačkih i šokačkih skupina iz zavičajnih bosanskih i hercegovačkih područja); 3) *sjeverozapadni ili gradišćanski iz zapadne Slavonije prema Austriji*; 4) *zapadni*, na područja Trsta i Gorice te mletačke uprave i 5) *jugozapadni*, širokim apeninskim potezom, od Furlanije do Sicilije.

Rasprostranjenost odseljenog hrvatskog stanovništva dopunjena je i procjenom broja, pa tako prema jednom od citiranih autora, A. Laušiću, broj »otetog« hrvatskog stanovništva, spomenutog razdoblja i smjerova, jest oko milijun žitelja. Možda važnije od broja, autori nalaze da su posljedice, koje se već u 18. stoljeću počinju oblikovati: i) *malobrojnost stanovništva i mala gustoća naseljenosti*, s posljedično slabim izgledima modernizacije (ovisne o gustoći u socijalnoj strukturi); ii) *militarizacija trećine teritorija*, iii) *manjak povjerenja*; iv) *etnički selektivna urbanizacija* te v) *posustajanje visokog hrvatskog plemstva*.

II.

Drugi dio, *Odselidba u prvoj hrvatskoj modernizaciji*, strukturiran je kroz potpoglavlja *Općeniti obris prve hrvatske modernizacije; Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* (Sjena cjeline, Osnovni kvantitativni podatci, Glavni odselidbeni smjerovi, Obilježja i tipovi odseljenih, Povratništvo); *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti; Država i odselidba*.

Važno je naglasiti da se drugo i treće poglavlje temelje na iscrpnoj analizi jednog od autora (Rogić I., *Tehnika i samostalnost*, 2000.), koji skicira, prvi put u nas, sociološki obris razdoblja hrvatske modernizacije te daje okvir za interpretiranje treće hrvatske modernizacije (poslije 1990. godine).

Prva hrvatska modernizacija traje od 1866. do 1941. godine i bitna je zbog boljeg analitičkog sagledavanja procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja, koji su igrali nemalu ulogu u formiranju tog perioda (polu)modernizacije.

Ključne činjenice *obrisa prve modernizacije* autori navode kroz sljedeće fenomene: i) *Dvostruke periferije* — naime, Hrvatska u taj period ulazi sa shematizmom dvostruke periferije; *na europskoj razini* — kroz pripadnost drugom krugu zemalja u odnosu na vodeće sile Austro-Ugarskog Carstva, a *na unutrašnjoj razini*, sekundarno u odnosu na vodeće zemlje Carstva. Sinergija obaju učinaka tvori *unutrašnju kolonizaciju*. Ovakav shematizam je primjetljiv do 1918. godine, kada je Hrvatska uvrštena u prvojugoslavenske zemlje te se po kulturalnom krugu ne može svrstavati u periferijske, no po političkoj, vojnoj i financijskoj moći ona to vidljivo ostaje; ii) *Nadnacionalno politički steznik modernizacije* — gdje je razvidno da na oblikovanje modernizacije uvelike utječe vlast »odozgo« — Carstvo u razdoblju do 1918. godine, te dinastička prvojugoslavenska vlast od 1918. godine. — stvaraju uvjete nemoći i siromaštva naroda (epidemije, poplave i slično) koji ostaje zanemaren uslijed institucijske zapuštenosti; iii) *Zapriječene industrijalizacije* — gdje se hrvatska industrijalizacija oblikuje u kroničnom manjku središnje političke i državne potpore, s obzirom na to da hrvatsku strategiju određuju, paralelno, još habsburška i ugarska strategija, a poslije i srpska, što uvelike određuje stratifikaciju poduzetničke moći i sposobnosti izvan hrvatskih nacionalnih interesa napretka; iv) *Usporene urbanizacije*; v) *Nedovršene birokratizacije*; vi) *Prakse »zamjene« stanovništva* — gdje sve navedene otegotne okolnosti života hrvatskog naroda, negativnim utjecajem, daljnje uobličavaju i dužničke ovisnosti i lihvarski kapital, uz koje je jedini put opstanka — *odseljavanje*. U istom razdoblju, no pod povoljnijim uvjetima strateških nacionalnih interesa, ranije spomenutih strategija, bilježimo doseljavanje drugih nacionalnih skupina s naglaskom na ulozi što je kontinuirano pronose i imaju hrvatske odselidbe. Dalje, autori sažimaju posljedice kroz: vii) *Dvije sažete usporedbe* — one po povećanju stanovništva i BDP-a, gdje obje pokazuju, u odnosu na svjetske trendove istih razdoblja, da se u Hrvatskoj, unatoč povećanju obaju, ne povećava opseg istih parametara.

Stoga autori podsjećaju na važnu ocjenu J. Županova za ovo razdoblje, kao doba oblikovanja *polumodernizacije*, korigirajući ga u smjeru primjera kolonijalnih predložaka.

Autori nas uvode u poglavlje *Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* upozorenjem da ne bi bilo točno promatrati odselidbu, spomenuto, brojnih i kontinuiranih odrednica, samo kao rezultat problema svakodnevnog života. Rezultanta je to mnogo širih razmjera, koja sežu u *cjelovit tip* društva, koje svoje teškoće ne može nadmašiti drugačije negoli *odselidbom*. Ovakvu tipičnost pojašnjavaju: i) *Manjkom državne samostalnosti*; ii) *Manjkom povjerenja* (u smislu nepostojanja uvjeta za pretvorbu tradicionalne mehaničke solidarnosti u zbilju organske solidarnosti); iii) *Periferijskom evolucijom tehničke subjektivnosti* (u smislu nepostojanja tehničke zrelosti za »skok« u samostalno prevladavanje promjena, primjerice, u slučaju promjene s jedrenjaka u parnjake, što bi zahtijevalo postojanje hrvatskih brodogradilišta); iv) *Socijalnom strukturom s minimalnom okomitom propusnošću*; v) *Osamljenosti seljačkog svijeta* (koji postaje, kroz sve promjene ovog razdoblja, najmanje povoljan za život).

Na početku potpoglavlja *Osnovni kvantitativni podatci* autori naglašavaju kako je gotovo nemoguće ući u trag svim brojčanim podacima za razdoblje prve hrvatske modernizacije. To temelje uvidom u šest razloga: 1) nepostojanje sustavnog bilježenja odseljenja u banskoj Hrvatskoj (1898. godine); 2) siva zona u kojoj su se odseljeni izmicali naložima zabrana odseljavanja; 3) postojanje različitih upravnih cjelina kroz promatrano razdoblje, te sustavno nebilježenje; 4) nepostojanje mogućnosti usporednih brojčanih analiza (zbog svega navedenog); 5) promjene teritorijalnih cjelina u promatranom razdoblju; 6) te fenomena odselidbe u postojanju ranijem od službene svijesti potrebe bilježenja, s posljedicom da su najveći valovi odselidbe (oko 1860. godine) ostali nezabilježeni. Ipak, autori se služe dvama demografskim obradama — prema I. Nejašmiću (1991.) te prema J. Geli, A. Akrapu i I. Čipinu (2005.). U poglavlju *Glavni odselidbeni smjerovi, obilježja i tipovi odseljenih* autori upućuju na pet smjerova (Sjeverna Amerika i Kanada, Južna Amerika, Australija i Novi Zeland, zemlje Zapadne Europe te rezidualni smjer prema afričkim zemljama). Na pitanje »*Tko odseljava?*« autori naglašavaju da se hrvatskim odseljenicima ovog razdoblja dopisuje *animus revertendi* (privremenog odseljenika s povratničkom namjerom), što dakako nije održivo s obzirom na slabu argumentaciju na temelju brojčanog stanja, kao i »neuhvatljivost« mrežne strukture iseljeničkih zajednica kroz koje je bilo olakšano snalaženje (pa i ostanak) u useljeničkim zemljama. Štoviše, u tadašnjoj *carskoj* upravi rabila se *strategija predmodernosti* koja je urodila zbiljom gospodarskih poticaja na odseljavanje: prvo, *usitnjenosti seljačkog posjeda*; drugo, *seljačkim prezaduživanjima*; treće, *propadanjem brodarstva na jedra*; četvrto, *odsutnošću aktivne razvojne politike na selu*; peto, *odsutnošću industrijske ekspanzije*; šesto, *nemodernom upravom*.

U ovaj dio faktorske raščlambe autori uvode termin *političkog iseljništva* kao oblika direktnog odgovora, kroz »glasanje nogama« (odselidbom!) na kontinuirano neodržive uvjete života, koje provodi vladajuća uprava. Godine 1918., naglašavaju, javlja se, i konkretno, politički potaknuta odselidba, posljedno zbog (na prvom mjestu) *institucijskog nasilja* nad hrvatskim seljaštvom i (na drugom mjestu) *izravnog političkog zatiranja hrvatskog državnog identiteta* i ovlasti. Ovdje je važno naglasiti autorsko precizno definiranje mehanizama, obaju temeljenih na germanizaciji i/ili ugarizaciji, kao i političkoj i upravljačkoj praksi korištenja srpskih skupina, kao posebnog protudruštva, »bočnog« djelovanja u sustavu ugarizacije.

Od tipova iseljavanja autori još naglašavaju *odseljeništvo potaknuto odselidbenom tradicijom*, kao u slučaju velikog vala odselidbi do Prvog svjetskog rata; te *odseljeništvo potaknuto likovima »novog svijeta«*, kao u slučaju *imaginarnog sklopa* predočavanja zbiljnosti, ponajprije američkog, i njegove privlačne moći.

U odnosu na iznesene tipološke sheme autori zaključuju da u *razdoblju prve hrvatske modernizacije postoje tri glavna tipa hrvatskog odseljništva*. Prvi, najznačajnije prisutan, tip je *gospodarskog iseljništva* određenog *modernizacijskom nesposobnošću carske vlasti* i pripadajućim *kolonijalnim upravljačkim praksama*. Za oboje su vezani postupci postupnog slabljenja hrvatskog društva te pripreme polaznih uvjeta za naseljavanje novih, solidarnih s Carstvom i kolonijalnom upravom, doseljeničkih skupina. Drugi tip je onaj *političkog odseljništva*, a treći je *kulturno odseljništvo*.

U potpoglavlju *Povratništvo* autori ističu (na temelju demografskih analiza) da za ovo razdoblje povratništvo ne oblikuje presudno odselidbenu zbilju te da je u cijelom promatranom razdoblju sekundarno.

U potpoglavlju *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti* autori upućuju na rijetko citirane onovremene rasprave, procjene i pretpostavke o odseljeničkim procesima. Problem je, dakako, bio prisutan u novinskoj, književnoj, znanstvenoj i političkoj javnosti te »rastegnut« između rasprava o dobitku ili nacionalnom gubitku hrvatskog odseljništva. Jedan od onih s jasnom vizijom o procesu odselidbe bio je *M. Ivšić* (1933.), koji je jasno govorio da je odselidba zapravo proces koji se oblikuje manjkom ili odsutnošću modernizacijske politike, te manjkom modernizacijske snage. Upozoravao je kako je unatoč procjenama dobitka (kroz veličinu pošiljaka ili bankovnih uloga iz odselidbe), ona veliki nacionalni gubitak. »Otisak« toga glasa ogleda se i u onodobnoj književnosti, te autori upućuju na skicu *C. Milanje* (2009.) o četiri osnovna odseljenička tipa u promatranom razdoblju hrvatskog odseljništva. Tipovi su to u djelima P. Pretradovića i S. S. Kranjčevića (*putnik s likom žrtve, sve do političke*), A. G. Matosa (*iseljnik*), I. Vojnovića i I. Tucića (*kapitalistički grabežljivac*) te M. Krleže (*emigrant-intelektualac*). Naglašeno je kako je ova skica tek orijentacijske kak-

voće, s obzirom na to da do našeg doba sustavnog istraživanja u ovom smjeru nema.

Drugi dio autori završavaju potpoglavljem *Država i odeslidba*. Potpoglavlje je to najveće težine u odnosu na primjedbe da postoji neistražena mreža socijalnih, povijesnih, sve do psihološko-političkih odrednica oblikovanja odselidbenih procesa promatranog razdoblja. U zaključku su navedena tri glavna »slijepe mjesta« u odnosu prvojugoslavenske države prema odseljeništvu i odseljenicima. *Prvo*, vlast Kraljevine stvara uvjete *onemogućene modernizacije* i razvitka društva oslanjajući se poglavito na britanski i francuski kapital, te rabeći kolonijalne stilove gospodarenja. Kolonijalni shematizam se ogleda u nizu koliko nepovoljnih toliko i kontinuiranih trendova pristupa lokalnom stanovništvu, bez jasnog ulaganju u razvojnu matricu društva. U takvoj situaciji ne postoji mogućnost reverzibilnog djelovanja na odseljeničke smjerove, nego njihovo saniranje ostaje na razini, prema autorima, »vodoravne higijenzacije« cijelog procesa. *Drugo*, postoji *sustav državnog terora*, temeljen na vojnim i policijskim, od vlasti, uzurpiranim institucijama, koji postupno oblikuje društvenu zbilju oslanjajući se na gospodarsku i socijalnu zbilju kolonijalne polumodernizacije. Naime, »domaći« sudionici u podijeli dobara ostaju ogoljenog razvojnog puta, s obzirom na to da su na kraju lanca podjele ograničenog kolonijalnog fonda. Kontekst je to i zaustavljanja *sustavne uporabe korupcije*, koja se primjenjuje kao »prihvatljiv« *civilni* predložak monopolne prerazdiobe preostalih dobara. *Treće*, *aktivno zatiranje hrvatskih i narodnih nacionalnih prava* koja su u potpunoj kontrateži predodžbi kraljevske kuće Karadorđević o novom kraljevstvu i stavu da su sve zemlje do 1918. godine u sastavu Austro-Ugarskog Carstva *srpski »pravedan«* ratni plijen. Kulminacija ovog stava ogleda se i u ubojstvu S. Radića u Narodnoj kupštini (1928. godine), što na praktičnoj i simboličkoj razini ističe poruku kako su Hrvati narod koji je glavni izvor teškoća u državi.

III.

U trećem dijelu, *Odselidba u drugoj hrvatskoj modernizaciji*, strukturirana je kroz potpoglavlja *Općeniti obris druge hrvatske modernizacije*; *Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* (Osnovni kvantitativni podatci, Glavni smjerovi odselidbe, Podatci o dobi, spolu, naobrazbi i narodnosti odseljenih, Kako se selilo?, Glavni odselidbeni tipovi, Povratništvo); *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti* (O kakvoći javnosti, Gospodarski likovi odseljenih u javnim slikama, Politički likovi odseljenih u javnoj uporabi, Sociokulturni likovi odseljenih); *Država i odselidba* (O četiri odnosa prema odselidbi; Dva odnosa u sjeni, Dva odnosa na javi).

Druga hrvatska modernizacija obuhvaća razdoblje od 1945. do 1990. godine i bitna je za daljnje analitičko obuhvaćanje dinamike procesa odseljavanja iz hrvatskih zemalja, koji su igrali nemalu ulogu u formiranju i ovog razdoblja

modernizacije. Važno je naglasiti da se na temelju iscrpne analize jednog od autora (Rogić I., *Tehnika i samostalnost*, 2000.) i u ovom poglavlju polazi od nekoliko temeljnih uvida. Ključne činjenice obrisa druge modernizacije tvore fenomeni sadržani u sljedećim mehanizmima i procesima ovog razdoblja:

i) *Totalitarna osnova modernizacije* — radi se o političkom i upravljačkom predlošku koji odbija korijene i prakse parlamentarne političke tradicije; autonomiju pojedinca; a u komunističkoj inačici odbija i kapitalističko upravljanje razvitkom s osloncem na privatno vlasništvo i pravnu regulaciju gdje se jasno dijele privatna i javna sfera. Dvije važne sastavnice modela odnose se na *kakvoću subjekta modernizacije* (pojava *revolucionarnog* subjekta, koji dolazi kao sudionik bez identitetske veze bilo s kojom konkretnom društvenom konfiguracijom, neprovjerljiv je u svojoj političkoj ili upravljačkoj kakvoći kroz ustaljena mjerila, kao i nepovjerljiv prema svima koji bi ga provjeravali, smještenim u kategoriju neprijatelja); te *odabir modernizacijskih sredstava* — *privatizacija države* i njoj komplementarnih javnih ustanova (obilježen nadzorom političke skupine koja ga uspostavlja, te njihovim posljedičnim zaposjedanjem cjelokupnog vlasništva, koje tada ponovno postaje *privatno*); ii) *Jugoslavenski državni kontinuitet*, koji je nastavak nekoliko praksi iz razdoblja prve modernizacije (nagodbenjačkog predloška, kontinuiteta kolonijalne prerazdiobe stanovništva, te neprijateljskog statusa hrvatske samostalnosti); iii) *Legitimacijska klopka* — s korijenom u načinu na koji *revolucionarni subjekt* rekonstruira drugojugoslavensku vlast, samoprozvano obrazlažući metode nužnim u svrhu povijesne misije spašavanja radničke klase od kapitalističkog ugnjetavanja. Pri tome postoji ozbiljan *statistički manjak radničke klase*, koja se potom ubrzano konstituira, te istovremeno paradoksalno »spašava«. Autori naglašavaju kako se ova mobilizacija statističke radničke većine u korist politike »oslobođenja klase« dovršava u specifičnom *rentijerskom shematizmu* gdje je radnik rentijer i vlasnik mjesta ako je pripravan na sudioništvo u mobilizaciji ovog komunističkog oblika organizacije vlasti. Aksiologijski sklop iz kojeg se ovaj savez održava, prema J. Županovu, nazvan je *egalitarnim sindromom*. Tako u osnovi ovog procesa radnička većina ograničenih sposobnosti i kompetencija pokazuje komunističkoj vlasti da joj se opravdano priznaju posebne zasluge na poslovima čuvanja poretka. Skupine koje bi samo htjele »živjeti od rada« dovedene su time u poziciju sumnjivih namjera ili štoviše, bliže, etiketiranju kao potencijalni ili zbiljski neprijatelji poretka; iv) *Sumrak seljaštva* — totalitarni tlak i poredak, spomenutih drugojugoslavenskih odrednica, uvelike oblikuje propadanje seoskog svijeta, koje se reflektira i na sam lik seljaka kao negativca. Etiketa »seljak«, »seljačina« koja se rabi jedne je vrste, sociokulturno shvaćena — kanta za smeće; v) *Industrijalizacija »unazad«* model razvoja industrijskog sektora u drugojugoslavenskom razdoblju oblikuje se *apstraktno* kroz *političku racionalnost »odozgo«*, a ne kroz gospodarski ili bilo koji drugi uobličavajući modalitet (re-

cimo seljački) koji bi joj pružio konstrukcijsku čvrstinu. Tri su ključna mjesta raspoznavanja ove neučinkovite industrijalizacije — *inovacijska sporost*, *socijalna grubost* i *ekologijska grubost*. Izravan otisak takva predloška industrijalizacije ustaljuje »podzaposlenost«, odnosno jasnije »tehničke nezaposlenosti«; vi) *kaotična urbanizacija* — uvelike u službi stvaranja statističke većine radnih ljudi, a po potrebi i građanina, dojučerašnjeg »seljačine«. Svi su oni centripetalno orijentirani prema urbanizacijskim centrima, naslonjenim na nadmoć industrijskih radnih organizacija, te s mogućnošću pružanja vrlo uspješnih radničkih karijera. Dugoročno, u takvim je masovnim pokretima i umjetnim tvorbama »građanski« manjak sociokulturnog kapitala. U posljedičnim desetljećima to će se pokazati kao fatalno za mnoge hrvatske gradove. Ovdje, dopunjujući aluziju autora, spomenimo Vukovar ranih 90-ih godina i konotacije s kombinatom »Borovo«; vii) *Supstandarna birokratizacija* — u promatranom razdoblju birokraciju nije moguće oblikovati na klasični veberovski način — kroz profesionalnu racionalnost i etiku dužnosti. Nasuprot tome, razvidno je da se ona oblikuje kroz prakse kojima je jedini cilj učvršćivanja i potvrđivanja privatne uporabe društva/države na korist gospodara poretka. To je ujedno podloga trajnog razvoja i ustaljivanja manjka kompetencije, autonomije i rada iz dužnosti; viii) *Samoupravljački otpor* — tlaku spomenutog totalitarnog nadzora izmiče jedno sasvim specifično *međupodručje*, ne bitnih procesa u odnosu na pokušaj odupiranja kroz autonomiju. Samoupravljanje, kao model radničkog upravljanja državom, ostvaruje se na više razina — državnoj, radnih organizacija, lokalnih zajednica i kroz civilne likove samoupravljanja; ix) *Gospodarski skok i doskok* — nasuprot prethodno iznesenom, drugojugoslavensko je razdoblje i razdoblje nedvojenih rezultata za hrvatsko društvo. Vrijeme je to povećanja (recimo u podrazdoblju od 1952. do 1980. godine) BDP-a po prosječnoj stopi od 6,7% i 6,1% po stanovniku, a broja zaposlenih po 4% godišnje (Družić, Tica, 2003.). Izvor nemalih društvenih otpora u Hrvatskoj treba tražiti i u činjenici da je u sklopu ove uspješnosti Hrvatska mogla raspolagati sa samo 64% ukupnih gospodarskih potencijala koji su joj pripadali. Unutar *gospodarskog skoka* važno je naglasiti da je razdoblje druge modernizacije obilježeno i priljevom nemalih iznosa iz dvaju vanjskih financijskih središta — američke pomoći te pomoći Međunarodnoga monetarnog fonda. U izvore pomoći treba dodati i onaj na razini odseljeničkog Fonda za rodbinu, zaostalu u zemlji izgradnje i razvoja.

U potpoglavlju *Općeniti obris druge hrvatske modernizacije; Omjeri, obilježja i tipovi odseljenih* autori pružaju niz podataka temeljenih na demografskoj i ostaloj dostupnoj građi, te naglašavaju nedostatak istraživanja u pojedinim nezastupljenim područjima. Primjerice, ono u području *ilegalnih odseljenika*, čije sudbine nisu zabilježene u brojkama, no prisutne su u kolektivnom pamćenju lokalnih zajednica. Za ovo je razdoblje potvrdiva, kvantitativno, tendenci-

ja gubitka stanovništva odselidbom. *Glavni smjerovi* u ovom razdoblju uvjetovani su poratnim (Drugi svjetski rat) godinama, te su to Austrija i Italija kao destinacije velikog bijega stanovništva pod teretom »neprijatelja« novog drugojugoslavenskog sustava. U kasnijem razdoblju (60-ih, 70-ih, sve do 1991. godine) njemački smjer uzima primat najčešće destinacije odseljenih. Ovdje autori naglašavaju i glavnu razliku između dvaju promatranih razdoblja i odselidbenih smjerova — u drugom predominira europski smjer, no s ustaljeno nezamarnim odljevom i u ostale izvaneuropske zemlje. Ove odselidbe mogu se okarakterizirati kao ishodišne sa svih dijelova hrvatskog teritorija. Ovo potpoglavlje, prema mikrotomskoj raščlambi autora, pruža i najveći broj ishodišnih tematika u neistražena područja hrvatskih (od)selidbi, a razloge neistraženosti valja smjestiti u činjenicu — koliko, neistraženih povijesnih faktora u vezi s drugojugoslavenskim položajem hrvatskog stanovništva, toliko i s faktorom nepostojećih, sustavno vođenih arhiva radi svjesnog ulaganja u poznavanje, oblikovanje i rukovođenje migracijskim procesima u Hrvatskoj. Naime, većina tih procesa se donedavno mogla svrstati pod rubriku prešućivanih, štetnih za sustav, činjenica. Dakle, vezanih s graničnim prema neprijateljskim populacijama (opasna emigracija!).

Ovakav »predvidljiv« manjak u znanju autori još preciznije raščlanjuju u potpoglavlju *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti*. To je ujedno jedini tekst u nas koji bremenitu hrvatsku povijest »neprijateljstva« spram drugojugoslavenskog poretka izmješta izvan uobičajenih stigmatizirajućih jugoslavenskih etiketirajućih okvira tipologije i smješta u realne okvire odgovora na pitanje: Tko je etiketiran u tom razdoblju? (i još je usto odseljenik). Tako, u javnoj uporabi tog razdoblja, političke likove, uglavnom ujedinjene u *neprijateljsku emigraciju*, moguće je raščlaniti na: a) *nacionaliste*, b) *ustaše, fašiste i ostale* te c) *teroriste*. Nasuprot etiketiranim razlikujemo i tipologiju u odnosu na *Sociokulturne likove odseljenih*. Za promatrano razdoblje moguće je identificirati četiri osnovna tipa prisutna u hrvatskom društvu: 1) uspješnik, 2) pustolov, 3) marginalac i siromah, 4) kriminalac. Autorska raščlamba ovog potpoglavlja, više nego jasno, zacrtava nužnost istraživanja hrvatskog iseljništva izmješetnog u područje praksi i odnosa, u širokom rasponu odsječaka (ne)svakodnevnog odseljeničkog života.

U potpoglavlju *Država i odselidba* autori problematiziraju heterogen odnos drugojugoslavenske vlasti spram odseljeništvu. Kroz *Dva odnosa u sjeni* (odnosno udaljenih od fokalnih područja javne pozornosti, bez sustavne zabilježbe, no ne manje aktualnih pri usmjeravanju praktične provedbe) i *Dva odnosa na javi* (onih koji nemaju problema s legitimiranjem u javnosti), autori nas usmjeravaju prema ključnim mjestima neuralgičnih točaka odnosa vlasti spram odseljeništvu, dapače, određenog svojevrstom paranoidnom konstrukcijom obrane od obaveza spram odseljenog Drugog. Prva dva odnosa (u sjeni) teme-

Ije se na rasponu od stava *Odseljeništvo nije problem* do stava *Odseljeništvo je neprijatelj*. Druga dva odnosa (na javi) pozitivnog su predznaka, i možemo ih pratiti kroz stavove *Odseljeništvo je sedma jugoslavenska republika* i *Pragmatično-ekonomskih snaga*. U sva četiri slučaja radi se o dinamizmu procesa koje je teško pratiti bez čvrstog sociološkog okvira (kakav je pružen u slučaju raščlambe modernizacijskih procesa) te svjesnosti o nepostojanju ustaljenog, analitički prorađenog, arhivistikom zabilježenog statusa koji bi olakšao današnje analitičko iščitavanje hrvatskih odselidbi, te još manje, gotovo shizoidne kolebljivosti odnosa vlasti spram ovog fenomena i njegovih dionika.

IV.

Tako u četvrtom dijelu, *Odseljeništvo nakon 1991. godine*, pratimo nagli obrat u odnosu spram odseljeništva, kroz potpoglavlja — *Općeniti obris prilika* (Tragovi (post)modernosti i zastarijevanje poretka, Temeljne promjene, Prigodni osvrt na neke osnovne gospodarske pokazatelje, Priznatost i prihvaćenost), *Osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti*, *Osvrt na osnovne činjenice i procese* (Odselidba i povratništvo, Organizacijski okviri, Država o odseljeni).

Analizirano razdoblje odnosi se na iznimno dramatično razdoblje hrvatskog društva koje je moguće početno definirati kao razdoblje (post)modernosti i zastarijevanja poretka. Tragove autori prate kroz nekoliko osnovnih »postmodernih« mijena i likova zastarijevanja. Opozicije su to *Ekologizma naspram ekonomizma* (u sklopu postmodenog okreta prema duhovnim vrijednostima i oprečnosti prema vulgarnom materijalizmu); *Individualizacije i razlika naspram masovnosti* (postmoderna »dekonstrukcija« praksi masovnosti unutar drugojugoslavenskog poretka); *Interaktivnost naspram direktivnosti* (demokratizacija odnosa, s posebnim utjecajem na birokratske predloške); *Ograničenost tehnike strukture naspram mehaničnosti* (što je naročito pogodilo sklop uhodane paleoindustrije); *Racionalnost poduzeća naspram racionalnosti političkog rentijera* (uvođenje liberalnih strategija kako bi se omogućio model zapadne »države blagostanja«); te *Ljudska prava naspram totalitarne uporabe samouprave*.

Temeljne promjene, ogledaju se pak, prema autorima, u nekoliko nezaobilaznih: a) *Državno osamostaljivanje*, b) *Agresija*, c) *Promjene političkog i društvenog modela*, d) *Pretvorba i privatizacija*. Kroz sve tokove promjena odseljeništvo pruža kontinuiranu podršku, kvantitativno mjerljivo, rastućeg tipa. No, ta je potpora nemjerljiva u najvažnijem dijelu konkretizacije. Kroz *Osvrt na ulogu hrvatskog odseljeništva u obnovi i uspostavi hrvatske državne samostalnosti* autori sažimlju, do sada jedini osvrt u nas (*Iseljena Hrvatska*, Čizmić, Sopta, Šakić, 2010.) te upućuju na sagledavanje sinergijskih učinaka. Politička rekonstrukcija u odseljeništvu najlakše se može okarakterizirati kao proces castellsovski usmjeren na djelovanje isprepletenih identitetskih silnica *otpora* i *legitimacije*. *Identitet legitimacije* sažimlje sve pokretače i poticaje koji uspješno pot-

vrđuju *strukturnu vezu* između hrvatske borbe protiv agresora i za državnu samostalnost, s univerzalnim vrijednostima kao što su nacionalna prava, slobode pojedinca, demokratski poredak, pripadnost zapadnom kulturnom krugu i srodne. *Identitet otpora* sažimlje sve one hrvatske razlike koje se uspješno ugrađuju u prakse otpora drugojugoslavenskom totalitarizmu i srpskoj agresiji. *Sinteza obaju identitetsko-motivacijskih aktivatora* urodila je snažnim globalnim odjekom ranih devedesetih godina, bez koje, zajedno s uspješnom tadašnjom internacionalizacijom događanja, usred nametnutog i obrambenog rata, samostalnost hrvatske države zasigurno ne bi bila ostvarena. Unutar ovog povijesnog događanja za hrvatsko odseljenišvo autori izdvajaju nekoliko smjerova djelovanja na koje je ono bilo usmjereno kroz svoj aktivizam — Novčana i humanitarna pomoć, Dragovoljstvo, Pomoć u modernizaciji političkog sektora i javnih ustanova.

Promatrano razdoblje (od 1990. do 2000.) obilježeno je ratnim stanjem obrane Hrvatske, kao i znatnim gubitkom stanovništva kroz stradalništvo, te odselidbe i povratništvo. Po jednom od izračuna (Živić D., 2006.) ukupni demografski ratni gubitak u Hrvatskoj za to razdoblje iznosi 453.500 osoba. Od toga broja, migracijski gubici kao posljedica rata iznosili bi 420.000 osoba. Neovisno o raspravama o brojčanim razlikama procjena u različitim autora, svi smatraju da je važno u ovaj broj uvrstiti broj odseljenih Srba iz Hrvatske. Prema Živiću, na temelju unutar- i prekograničnih podataka, taj broj iznosi 314.689 osoba (1996. godine). Ako ovim iznosom umanjimo broj sveukupnog iseljeništva, možemo zaključiti da je ukupan broj odseljeničke skupine srpskog etničkog podrijetla i najveći. Tako se, u tumačenju smjerova odselidbe za ovo razdoblje, uz zapadne, dodaje i onaj istočni. Tipologija odselidbe posljedično je gospodarsko-kulturalnog tipa (zapad), te ona političkog (istok). Izračuni *povratništva* za ovo razdoblje nisu pouzdani zbog nepostojećih statistički adekvatnih praćenja stanja. Autori upućuju na činjenicu da se čak kroz podatke MUP-a pretpostavlja da je broj povratnika relativno skroman (oko 24.000 osoba).

U potpoglavlju *Odselidba u zrcalu hrvatske javnosti* pružena je kontekstualizacija procesa koji se često simplificirano navodi kao razdoblje presudnih političkih i institucijskih promjena u hrvatskom društvu. Usporedno, autori daju opis *dekonstrukcije naslijeđenog »simboličnog pretka«*. Svi navedeni sociokulturni procesi i prakse imali su presudnu ulogu u stvaranju i učvršćivanju odseljenišva na položaju udaljenog Drugog. Tako dekonstrukciji podliježu procesi *fosilizacije modernosti* (s nijekanjem tradicionalnih vrijednosti seljačkog svijeta koji je u »proizvodnji« radničke legitimacijske većine akcelerirano i sustavno uništavan), *proces samorazumljivosti drugojugoslavenskog jedinstva* (u kojem se i odseljenišvo smješta u rubriku folklorne zabave i jednogodišnjih skupova produkcije, sletovskog tipa) te proces *samorazumljivosti urbanog i industrij-*

skog jedinstva (odsijecanjem modernosti od glavnog socijalnog korisnika zrele modernosti: srednjeg sloja i njegovih četiriju temeljnih obilježja — a) uloge znanja i naobrazbe, b) središnjeg položaja u obitelji i društvenoj integraciji društva, c) povjerenje u javne institucije i njihov demokratski temelj te d) smislenost rada u smjeru zaslužene i pravedne mogućnosti ostvarivanja života i napredovanja. Ponovno uključivanje odseljeništa, kao aktivnog sudionika u stvaranju hrvatske zbilje, započinje »nultom« obranom od agresije te traje do danas u smislu jamca neuklonjive *hrvatske razlike* spram svake sheme reducirajućeg jedinstva. Unutar novog, javnog okvira oblikuju se i neki novi likovi odseljeništa i njihove pripadnosti: i) *Primjeri planetarne raspršenosti Hrvata*; ii) *Primjeri članstva u elitama zemalja doselidbe*; iii) *Primjeri članstva u tuzemnim, hrvatskim elitama*; iv) *Poduzetnik*; v) *Patnik i žrtva*; vi) *Kriminalac*; vii) *Dvostruki odseljenik*; viii) *Nova hrvatska narodna manjina*.

No, svi opisani procesi nisu linearni ni finalnog progresivnog karaktera. Njihov dinamizam je nakon 90-ih godina podlegao općem kolebanju strategijskih osnova povezivanja s odseljeništvom (s nemalom ulogom promjenjivosti u akcijama, pa onda i impostacijama institucijskog karaktera, vladajućih i nove vlasti), kao i svođenjem odseljeništa na inkubatorsku zalihu u slučajevima glasanja, tržišnih akcija i financijskih ulaganja⁶. Na tragu svega toga autori nas s pravom, u potpoglavlju *Država i odseljeni*, dovode do zaključka o propuštenim šansama i završetku jednog razdoblja u odnosu na odseljeništvu. No, isto tako upućuju na potrebu aplikativnih istraživanja u smjeru novih strategijskih vizija.

V.

U petom dijelu, *Katolička crkva i hrvatska odselidba* (potpoglavlja *Uporište djelovanja*, *Organizacijski okviri* i *Glavne funkcije župa i misija*), autori sažimlju spoznaje dvaju ključnih studija ove tematike (*Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*, urednika msgr. Stankovića, 1980; te poglavlje, *Iseljena Hrvatska*, Čizmić, Sopta, Šakić, 2005.).

Postoje dva pristupa kroz koje valja, prema autorima, analizirati djelovanje Crkve. Kroz prvi uvažavamo koncepcije i prakse *autonomno oblikovane* u samoj Crkvi: i) Misionarstvo; ii) Karitativni rad; iii) Socijalni nauk Katoličke crkve. Kroz drugi uvažavamo koncepcije i prakse proizašle iz reakcije Crkve spram vanjskih čimbenika: i) *Masovne odselidbe*; ii) *Potrebe doseljenih u odnosu na identitetsko određenje*; iii) *Skrb na čuvanju narodnog identiteta*. Autori, sažimajući svih šest važnih zadaća što ih Katolička crkva obavlja spram svoje odseljene pastve, ujedno pružaju i polazni, prigodni, malo poznati prikaz povijesnih silnica i temeljnih stavova njegovanih kroz, kako Katoličku crk-

⁶ Primjerice, program odseljeničke pomoći u diplomatskom radu naših veleposlanstava po svijetu.

vu u svijetu, tako i Hrvatsku katoličku crkvu. Prikaz je zaokružen potpoglavljima *Organizacijski okviri* te *Glavne funkcije župa i misija*.

VI.

Šesti dio, *Zaglavni osvrt prema tipologijskim obrisima hrvatske odselidbe*, jest ujedno i ključno poglavlje autorske preporuke za čitanje ove analize s premisom žanrovskog pokušaja — odnosno začetka novog pokušaja na prokrćenom putu prema obuhvaćanju interdisciplinarno, arhivski i mentalno razasute građe hrvatskog odseljenništva. Takvi novi pokušaji, zacijelo su olakšani analizom provedenom kroz široko analitičko razdoblje, sve do 1991. godine, gdje se može ustvrditi da je u hrvatskom društvu na djelu specifičan trokut: *carstvo-kraljevstvo-inozemstvo*. Autori upozoravaju da se sve do 1918. godine označnice mogu čitati doslovno, a od 1918. godine nadalje (doba dvaju jugoslavenskih država) one nemaju doslovnu osnovu. Ovakvo sociološko-povijesno kontekstualiziranje olakšava sagledavanje dugotrajnog razdoblja »manjkavih« mogućnosti za upravljanje hrvatskog društva u smjeru sprečavanja detrimentalnih procesa odselidbenih tijekova, te posljedično i povratništvom. Zbiljnost i dinamiku spomenutog trokuta autori propituju kroz nekoliko polaznih, nerijetko i samorazumljivo rabljenih ocjena. Prvo, Ima li u razdoblju od 16. do 19. stoljeća hrvatskih odseljenika *u statusu robova*? Drugo, Jesu li u promatranom razdoblju odselidbe *prisilne ili autonomne*? Treće, Jesu li hrvatske odselidbe tog razdoblja *vanjske ili unutrašnje*? Jesu li posrijedi emigracije ili (samo) migracije? Četvrto, Jesu li odselidbe u promatranom razdoblju *dijelom šire prakse Carstva, s ciljem zamjene hrvatskog s nehrvatskim stanovništvom*? Na tragu posljednjeg pitanja moguće je, smatraju autori, govoriti i o doselidbi s dvama učincima — i) kolonizacijom kroz gradove i identitetske pretvorbe u smjeru seljačko/hrvatsko naspram gradsko/nehrvatsko; ii) doselidbi kroz osnivanje posjeda/veleposjeda.

Sva dinamika opisanog razdoblja, po teritorijalnoj pokretljivosti u hrvatskom društvu, atipične je veličine mjeri li se tadašnje društvo ritmovima i vremenskim ciklusima, što je konvencionalno dopisuju idealnotipičnim predodžbama o tadašnjim europskim rubnim društvima. No, za razliku od statičnih i sporih društava, u hrvatskom su društvu na snazi odsječci dinamičnih razdoblja koja se, prema autorima, s pravom moraju dovesti u vezu s društvom pod udarom kroz vanjsko nasilje, dužeg roka. Te prakse su prethode modernosti, no neovisno o glavnim uporištima modernosti (misli se na mobilnost i odnos spram teritorija). Nadalje, odselidbene prakse 19. i 20. stoljeća oblikovane su uvelike posljedicama što će ga na socijalni kapital imati odselidbe sporije opisanog odselidbenog razdoblja. Prva sastavnica jest — *novi teritorijalni horizont* oblikovan vojnim granicama naseljenim vojnicima i pomorstvom dubrovačkih pomoraca u mletačkoj službi. Druga sastavnica jest — *promijenjena solidarnost*

— u smislu iskustvenog ovladavanja i upućivanja povjerenja na »horizontalnu« zajednicu (obitelj, srodstvo, selo), umjesto samo vodoravnih veza. Simboličnu jezgru obiju sastavnica autori sažimlju kroz sintagmatsku konstataciju — *Odselidba oslobađa*.

Za razdoblje obuhvaćeno analizom prve hrvatske modernizacije (1868.-1918.) autori postavljaju dva pitanja vrijedna daljnjih rasprava — Prvo: *Je li modernizacija s kojom je u promatranom razdoblju suočeno hrvatsko seljaštvo odvojena od zadaće da čuva, po korijenu feudalne, strukture Carstva?* Drugo: *Koliko je seljački svijet iskoristio mogućnosti modernizacije što logično prethode inozemnoj odselidbi?; te potom Koliko je odselidba u razdoblju 1868.—1918. dragovoljna?*

Posve argumentirano, na temelju komparativnih analiza autora, moguće je ustvrditi da je i u ovom razdoblju inozemna odselidba ustaljeno *osloboditeljskog* značenja. Isto tako, taj se predložak odselidbe, prema autorima, bitno ne mijenja ni u razdoblju od 1918. do 1941. godine. Doduše, Habsburško Carstvo je zamijenjeno prvojugsolavenskom državom, no konfliktni odnos razina (carstvo-kraljevstvo-inozemstvo) ostaje. Štoviše, u ovom se razdoblju bilježi i »udar« na seljaštvo u smislu rastakanja životne zajednice i njezine održivosti (unatoč nekim procesima »kliconošama« primjerene moderne preobrazbe) kao urbanizacije »odozdo« (za koju nedostaje infrastrukturna podrška).

Ovdje valja istaknuti i osvrt autora na *problematičnu metodološku razinu u istraživanjima odseljništva*. Temeljeći svoj uvid na recentnoj literaturi (Faist, T., 1999.) naglašavaju da je u nas *analitička arheologija* usmjerena prema tematskom s makrorazine, dok je za sintetsku sliku potrebno obuhvatiti sve tri razine (dakle, dodajući građu s mikrorazine i mezzorazine). Područja koja na taj način izmiču analitičkom horizontu autori sažimlju u korisna pitanja: Prvo, koji su glavni čimbenici utjecaja na odselidbene odluke na mikrorazini (razini pojedinca?); drugo, u mrežama kojih skupina (na mezzorazini) se donose odluke o odselidbi? Isprepletanjem argumentacije i građe za odgovore na oba pitanja, autori pružaju i solidnu osnovu za zaključak kako je skučenost analitičkog zaključivanja o odselidbi, na ove dvije razine, izbalansirana precijenjenom i uobičajenom argumentacijom koja odselidbu definira kao čin koji se poduzima isključivo radi »zarade«.

U isti smjer *procjene metodoloških propusta* autori smještaju i rasprave o oblikovanju i izgrađivanju odselidbenih kanala, razlikujući dvije razine. Prva se izgrađuje *transgraničnom prerazdiobom socijalnog kapitala odselidbene skupine*, a na drugoj se razini oblikuje *uporabom aktivne uselidbene/odselidbene politike država* odselidbe i doselidbe⁷.

⁷ Autori ovdje otvaraju širok raspon mogućih istraživačkih usmjerenja prema komparativnim analizama interdisciplinarnog tipa usmjerenih na sinergiju struka (sociologije, antropologije, povijesti, demografije te prava) s ciljem daljnjeg razvoja međunarodne regulacije ljudskih prava odseljenih/doseljenih.

Za razdoblje obuhvaćeno analizom druge hrvatske modernizacije (1945.—1990.), uz prijašnji trokut odnosa dodaje se i onaj *Federacija-Republika-inozemstvo*. Dakako, s razine Carstva i dalje djeluju silnice i akteri zainteresirani za kolonizaciju hrvatskog teritorija. Odnosno, i u ovom su razdoblju vidljivi oblici naseljavanja na hrvatski teritorij skupina što će biti povlašteni i ekskluzivni jamci uspješnog funkcioniranja Carstva (u ovom razdoblju to su skupine podrijetlom iz srpskog protudruštva oblikovanog u prvojugoslavenskom razdoblju). Carstvo se isto tako orijentira spram inozemstva — zatvaranjem granica (sve do približno 1965. godine). U tom su razdoblju, uglavnom, ciljane destinacije zapadnoeuropske zemlje, s predominacijom Zapadne Njemačke. Kroz početne godine drugojugoslavenskog razdoblja Federacija jača monopol nad razvojem radništva i njegovom obranom (uz daljnje, paradoksalno istovremeno kreiranje) i instrumentalizacijom seljaštva (dijela koji nije uništen). Na sintagmatsko-metaforičnoj razini šezdesetih se godina to ogleda i u korištenju poljoprivrednog sektora u povezanosti s industrijskim (poznat kao PIK — poljoprivredno-industrijski kombinat), te istovremenim obratom seljačke većine u korist radničke, s pratećom ustaljenom putanjom tuzemnih migracija selo — grad. Sedamdesete i osamdesete godine karakterizira dubinski sukob između unitarista (Jugoslaveni u svojstvu obrane Druge Jugoslavije i jedinstva bez nacionalnih razlika) i samoupravljača (spremnih na obranu većih nacionalnih, socijalnih, lokalnih, gospodarskih i identitetskih ovlasti društvenih sudionika). Ako za to razdoblje analiziramo odseljeničtvo kroz makrorazinu, autori upućuju na četiri glavne odselidbene osnove: *međudržavni ugovori o preraszidobi pograničnih teritorija i stanovništva; odselidbe potaknute otporom totalitarnom i drugojugoslavenskom političkom ustroju; odselidbe izravnije povezane s gospodarskim i socijalnim praksama kojima se poredak u promatranom razdoblju koristi kao glavnim pomagalicama u ostvarivanju svojih ciljeva »odozgo«; odselidbe potaknute propusnošću odselidbenog kanala na Zapad*. Za razliku dinamike do 1945. godine, u ovom razdoblju veću važnost dobivaju poticaji na mikrorazini. Sredinom šezdesetih godina javlja se, makar i skromnog opsega, većća autonomnost u odlučivanju pojedinca, što se reflektira i na područje odselidbenih dinamika. Argumentacija koju su autori ugradili na tragu ovih, vrlo grubo izmještenih natuknica upućuje čitatelja na traganje za daljnjom građom, dostatnom da se pokrene analiza na nekoliko razina i za ovo razdoblje odselidbi hrvatske povijesti.

U razdoblju od 1991. do 2001. godine autori analiziraju nekoliko temeljnih promjena važnih za razumijevanje i analizu suvremenih odselidbenih procesa. U ovom se razdoblju: *prvo, uspostavlja samostalna hrvatska država* (uz paradoks da se i nakon uspostave samostalnosti nastavlja odselidba); *drugo, ukida se totalitarni drugojugoslavenski model* vlasti i uspostavlja se višestranačka demokracija; *treće, normativno je rekonstruirano tržišno gospodarstvo s program-*

skom namjerom da se njegove prakse orijentiraju koliko uspjehom na tržištu toliko i socijalnom osjetljivošću; *četvrto*, pokazalo se da su *čimbenici otpora* korijenskoj preobrazbi hrvatskog društva, sukladno projektu državne i razvojne samostalnosti, u promatranom razdoblju ostali — *podcijenjeni*.

Uz utjecaj ovih promjena na odselidbu i odseljništvo, javlja se i ponovna potreba *propitivanja političkih i ratnih odselidbi*. Autori smatraju da je ovdje polazno pitanje ono o mogućem *razgraničavanju uzročnosti poticaja odseljavanja* (političko naspram gospodarskih, sociokulturnih i/ili psihosocijalnih čimbenika), a ono je usko povezano s *nepostojećom analitičkom građom koja bi bila izvoriste ovih istraživanja*. Hrvatska suvremena povijest isprepletana je velikim ratnim i poratnim migracijskim kretanjima i odselidbama pučanstva. Pitanje koje postavljaju autori vraća nas na polaznu točku vlastitih arhiva i institucija zaduženih za građu, analitiku i statističke proračune. Postoje li, koliko su pouzdani podaci (u smislu kontinuiteta) te jesu li uopće dostupni?⁸

Završno, autori pristupaju pokušaju skiciranja odselidbene bilance odgovarajući na ključalno pitanje odnosa između hrvatske odselidbe i modernizacije hrvatskog društva. *Je li dosadašnja odselidba fatalno ugrozila razvojne i modernizacijske sposobnosti u društvu?* U odgovoru navode negativne i pozitivne aspekte, kroz koje valja dati opis vrijedan daljnjih istraživanja. *Od negativnih aspekata navode: prvo, narušavanje demografskog sastava i demografske perspektive hrvatskog društva; drugo, narušavanje i slabljenje obrazovaniye populacije u hrvatskom društvu; treće, asimetričnost procesa odselidbe s učvršćivanjem trajnog trenda bez povratništva iznad granice od 20% (što bi nam omogućavalo govoriti o odselidbi kao o privremenom činu dijela populacije); četvrto, hrvatski odseljenici s manje otpora prihvaćaju asimilacijske prakse i politike promjena identiteta; peto, neke od hrvatskih odseljeničkih skupina »uklopljenih« u politike Carstva (austrijsko, ugarsko, jugoslavensko, srpsko/hrvatsko, talijansko itd.) ostale su prikrivene, nezabilježene i po simboličnom statusu u kolektivnom pamćenju oni su bliski »nestalima i izgubljenima« u ratu ili prirodnoj nepogodi; šesto, dulje razdoblje u kojem je poredak tuzemstva u specifičnom ratu s dijelom odseljništva koji je u kontinuiranom isticanju potrebe za samostalnom hrvatskom državom; sedmo, postojanje povratništva koje je po vanjskim označiteljima »domovinsko«, ali po zbiljskom sadržaju ne/hrvatsko. Odnosno, u neočekivanoj ulozi kolonijalnog usmjerivača »tranzicije«, uz mogućnost uspostave novog saveza sa starim/novim batinašima Carstva.⁹*

⁸ Primjerice, Ured za prognanike i izbjeglice je u svojem trajanju, tijekom cijelog Domovinskog rata i poslije, raspolagao velikom arhivom. Pitanje je do koje su mjere podatci danas dostupni.

⁹ Svoju potvrdu bi ova teza autora mogla naći već na tragu površnih laičkih razmatranja, dvadeset godina poslije, o brojnim prodanim sektorima i resursima hrvatskog kapitala — od telekomunikacija, medija i bankarstva do petrokemije i rudnih bogatstava (Enron i slučaj nepostojećih hidroelektrana, Bechtel/cestogradnja/autoceste) te zdravstva (Baxter/Pliva) — uz nemalu ulogu naših eminentnih emigranata. U

U sklopu pozitivnih aspekata autori navode sljedeće: prvo, odselidba je praksa vodoravne akumulacije društvene slobode s umnažanjem osloboditeljske autonomije; drugo, odselidba je praksa urbanizacije hrvatskog društva i stvaranja nove sociokulturne kompetencije; treće, hrvatska je odselidba trajni financijaš hrvatskog društva, »u sjeni«; četvrto, hrvatsko je društvo čuvar i arhivar u zadanom razdoblju poretka »nepočudnih« političkih i drugih razlika, koje se unutar poretka ne mogu primjereno legitimirati pa u odseljentištvu traže i nalaze uporište; peto, hrvatsko je odseljentištvo graditelj socijalnih i kulturnih »mostova« između hrvatske nacije i drugih nacija na čija su se državna područja hrvatske doseljeničke skupine doselile; šesto, hrvatsko odseljentištvo oblikuje intelektualnu i profesionalnu elitu po »tvrdim« mjerilima kakvoće što ih nameće sustav naobrazbe u zemljama doselidbe.

Sukcesivno, autori postavljaju daljnje pitanje: Kakav je odnos između dobiti i šteta grubo skiciranih u prethodnim ulomcima?

U odnosu na razvidan gubitak vitalnog stanovništva, kao i povijesno utrte transdruštvene konstante malobrojnosti i male gustoće nastanjenosti te posljedičnog manjka u oblikovanju i razvijanju »organske« solidarnosti, ne nazire se mogućnost moderne preobrazbe i razvitka. Odnosno, smanjivanje brojnosti vitalnog stanovništva odseljentištvom predvidljivo pridonosi društvenom stanju bez sudionika sposobnih autonomno »izazvati« i usmjeravati društveni razvitak u poželjnome smjeru. Inverzno, te podosta paradoksalno, pitanje o mogućnosti osnažene transgranične odseljeničke mreže i mogućnosti njezina povoljnog utjecaja glasi: *Hoće li u matičnom društvu uopće i biti korisnika dobiti akumuliranih radom odseljeničkih skupina nastavi li se ista tendencija odselidbe?*

Nasuprot pesimističnom scenariju, autori navode i povoljniji, no pod uvjetom da je podignut na sektorsko-programatskoj razini odnosa spram odseljentištva na razinu svjesnog prepoznavanja glavnog korisnika socijalnog i humanog kapitala akumuliranog u odseljentištvu zajednicama, oslobođenog od straha (stoljećima i »carstvima« održavanog) spram hrvatske državne samostalnosti i obaveza samih Hrvata spram vlastite autonomije, za čiju se realizaciju, odnedavno, ne mora odseliti. Imamo se pravo nadati, štoviše, obvezuje nas nada, u zalag svih generacija Hrvata koje to nisu dočekale.

Epilog osvrtu — budućnost pokušaja

Tematiku u djelu *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* možemo svrstati u jednu od glavnih globalno aktualnih znanstvenih područja s kontinuiranim usuglašavanjem stručnjaka. U području migracija, sve od izbora metodo-

smjeru antropološkog iščitavanja nekih od ovih slučajeva, na sve tri razine, hrvatskog društva — vidi radove: S. Špoljar-Vržina, Neoliberalno »zdravlje«, globalna bolest i štamparovska medicina. Društvena istraživanja, 6 (98): 999-1021, 2008; S. Špoljar-Vržina, Brainstorming for which Brains are Prohibited: Analyzing our Bio-Neoliberal Realities. *Collegium Antropologicum*, 36 (4): 1109-1118, 2013.).

logija istraživanja do uvida u učinke na globalnu razinu događajnosti, podliježe modi istraživačkog diskursa. Kao što je spomenuto, ovo autorsko djelo izmiče zamkama hinjenja ahistorijskog i ageografskog, strogo definirajući i rekonstruirajući lentu vremena i prostore hrvatske odselidbe. Autori pružaju *compendium* širokog raspona u kojem pružaju više od naznaka sličnosti i različitosti pojedinih razdoblja, definirajući njihovu uzročnost.

Tako, pitanje o ostanku ili odselidbi, nije samo trenutni fenomen bezizlaznog trenutka u suverenoj i samostalnoj Hrvatskoj, nego i pitanje stoljećima opetovanog značenja. Pitanje je to gospodarskog, ekonomskog, političkog i političko-programatskog obzora, zastrtog definicijama o bježećim, mobilnim i nadasve besudbinskim pojedincima i populacijama čiji se točan broj nikada ne može niti ustvrditi. Uostalom, nije li pripadnost populaciji »razasutih« i »rastepe-nih« u svojoj starini dovoljno metaforična? No, za razliku od svojeg prvotnog značenja, »dijaspora« je, kroz znanstvenu mondenost, do danas izgubila svoju osnovnu hebrejsku odrednicu — pripadnika, možda, »razasutih« i neizbrojivih, no kulturalno dovoljno održivih i neprebrisivih.¹⁰

Odselidba je kulturalno, stoljećima, trajno stanje Hrvata. Pa kada čitamo svjetske analize, nazivlja *The Invention of the Croatian Diaspora: Unpacking the Politics of »Diaspora« During the War in Yugoslavia (2009.)*¹¹ ili poglavlja, poput onog u djelu *Parliament and diaspora in Europe (2013.)*¹², u kojem smo svrstani u manipulatore brojkama, valja se vratiti na izvorište nekih osnovnih činjenica. Valja ne podleći mondenosti nazivlja, pristupa i isplativih površnosti, kojima vlada samo jedno pravilo iskoristivosti — zadivljenost multirinfuzom kulturalnih osobitosti, uz istovremeno shizoidno nastojanje da se anuliraju autentičnosti kulturalnog identiteta, ako su neke od iskazivanih osobitosti »primitivne«, »tradicionalne«, dakle neprogresivne. Eklatantni primjeri ovakvih pristupa naspram migranata i njihovih zajednica ulaze u anegdotalne bilješke, umjesto u rasprave o manjku autentične demokratičnosti, tolerantnosti i uskrate ljudskih prava. Svako toliko, neka se »dijaspora« proglašava izmišljenom ili plutajućom hazarderskom grupom (do Lampeduse), pri čemu su demokratsko pravo samoodređenja i ljudsko pravo na kulturu (sa svim pripadajućim sponama kulturalnog obzorja) u potpunosti shizoidno uskraćeni u službi širih geopolitičkih i globalističko-strateških ciljeva.

Na znanstveno-istraživačkom tragu, sasvim suprotnom od gore opisanog, pomoći će nam ovo djelo, koje je zasigurno nezaobilazna prolegomena za sva daljnja istraživanja migracija, modernizacija te poglavito hrvatske odselidbe.

¹⁰ Čitatelji se upućuju na povijest akademske upotrebe riječi »dijaspora«.

¹¹ R. Ragazzi, *The Invention of the Croatian Diaspora: Unpacking the Politics of »Diaspora« During the War in Yugoslavia*, George Mason University, Ph. D. Thesis, 2009.

¹² S. M. Laguerre, *Croatia: Diaspora Parliamentary Representation*. In: *»Parliament and diaspora in Europe«*, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 75-96.